

Історіографія. Джерелознавство

УДК 94(477):82-94/316.482.3"1900-1916"

Д. В. Кудінов

МЕМУАРИСТИКА СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ ст. У СВІТЛІ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО БАЧЕННЯ

Під кутом історіографічного бачення розглядається мемуарна література селянського руху початку ХХ ст. на Наддніпрянщині, видана як у дожовтневий період, так і в післяреволюційний час. Аналізується критика спогадів радянськими істориками, вплив на неї пануючих тенденцій розвитку історичної науки, ідеологізації гуманітарного знання тощо. При цьому особлива увага приділяється радянській історіографії 1920–1930-х років, а також науковим працям сучасних істориків України. Пропонується авторська періодизація історіографії мемуарної літератури.

Ключові слова: мемуаристика, аграрники, революція, ніжинський і полтавський аноніми, Істпарт, історико-революційні журнали.

Дослідницька проблема джерелознавчого й історіографічного опису спогадів досі залишається актуальною для істориків-аграрників. В історичній літературі за століття накопичився значний масив опублікованих спогадів учасників і свідків селянського руху, широко цитованих, але не достатньо описаних. Це, власне, формує відповідний інтерес до аналізу мемуарів як важливих літературних джерел з історії селянського руху.

У джерелознавчих та історіографічних дослідженнях мемуаристика, зокрема, та, що стосувалася селянського руху, як правило, не потрапляла до аналізу істориків в якості окремої теми. Тож можемо виділити лише кілька робіт, де такий огляд спогадів відбувався. Мемуари аграрників (учасників селянського руху), вміщені до ювілейних збірок, присвячених Першій російській революції (далі – ПРР) стали об'єктом прискіпливої критики з боку ряду радянських істориків та публіцистів [1; 2; 3]. При цьому реалістичний розгляд спогадів, на наш погляд, так і не був здійснений. Дану публіцистику варто розглядати здебільшого як зразки осмислення соціально-політичних процесів істориками в період формування радянської наукової парадигми.

Відродження в середині 1950-х років інтересу до мемуарів багато в чому було пов'язане з ювілейною датою святкування ПРР. Проте, спогади аграрників не потрапили ані до збірників документів та матеріалів, присвячених революції, ані до історіографічних публікацій. Подібний розгляд здійснювався і в наступні десятиліття, але лише в самих скромних формах [4; 5; 6]. У радянській історіографії можемо виділити двох істориків, котрі не оминули увагою дане питання – А. Алаторцева й Н. Комаренко, які присвятили свої роботи радянській історичній періодиці 1920-1930-х років. Вони висловили свій погляд щодо актуальності мемуарної публіцистики того періоду, значення спогадів для формування джерельної бази історичної науки і дали коротку характеристику самими мемуарам [7; 8].

Сучасна історіографія даного питання представлена історіографічними та джерелознавчими оглядами мемуаристики аграрників в роботах з історії революційного та селянського руху, а також селянської презентації в російському імперському парламенті. В них автори підкреслюють значення мемуарної літератури як джерела, її змістові компоненти, що вплинули на їхню дослідницьку позицію відносно обраної теми. При цьому роль самої мемуаристики варіюється від традиційного скептичного ставлення щодо мемуарів до визнання їх повноцінності нарівні з науковими публікаціями [9; 10; 11].

Враховуючи те, що узагальненого аналізу мемуаристики аграрників на сьогодні не існує, автор даної статті ставить перед собою мету розглянути історіографію мемуарної літератури селянського руху, її періодизацію та еволюцію концепції мемуаристики авторів-аграрників.

В історичній науці трансформації підходів до тлумачення та класифікації мемуарів відбувалися паралельно збиранню, публікації та бібліографічному аналізу спогадів. При цьому оптимістична або скептична установка на них як до достовірного або недостовірного джерела відбивалася на якості джерелознавчої або історіографічної презентації мемуаристики. Спогади очевидців та учасників селянського руху, як правило, розглядалися невідривно від революційної мемуаристики.

Перші опубліковані спогади, присвячені селянському рухові, побачили світ в "Історичному віснику" у 1906 і 1908 роках. Прикметне, що їх автори побажали залишитися невідомими. Вочевидь через те, що вони представляли антипатичний бік мемуаристів селянського руху і, звичайно, побоювалися погроз у свій бік. Проте, цей факт зовсім не применшує їх значення. Навіть, навпаки, дозволяє поглянути на аграрні виступи з точки зору консервативного табору і, водночас, від спостерігача, вивільненого від обов'язків свого імені. Про автора подій у Ніжині, якого надалі будемо йменувати "ніжинський анонім", можна сказати лише те, що все описане ним у споминах, він бачив на власні очі і намагався точно відтворити картину революційних подій в "дні свобод": читач знайде тут подробиці руху колон маніфестантів по вулицях міста, уривки розмов, почутих у революційній юрбі та обивательському середовищі, незафіксовані в поліцейських актах конфлікти між революційною молоддю та чиновниками, картини народного гніву проти революціонерів, подробиці єврейського погрому та протистояння йому з боку поліції та загонів самооборони і, що особливо цінне для нас, реакцію селянства на "дні свобод" [12].

Деталізацією відзначаються і спогади про селянське повстання 1902 р. на Полтавщині, опубліковані в "Історичному віснику" у 1908 р. Про автора (далі – полтавський анонім) відомо лише те, що він був поміщиком Костянтиноградського повіту і проживав у власному маєтку, яке напередодні описаних подій продав одному заможному козаку. З розповіді видно, що сільське життя він знав добре, розумівся на господарських і селянських справах, підтримував з місцевими мешканцями гарні відносини.

Головною відмінністю від спогадів ніжинського аноніма мемуарів полтавського автора є орієнтація не стільки на висвітлення подій, які він спостерігав і невеликим учасником яких став, а їх інтроверсія, себто належність до суб'єктного типу спогадів. Полтавського аноніма займали власні почуття, переживання, смуток та розчарування, руйнація благодушної картини сільського життя, в яку він вірив до початку описаних аграрних безладів. Ця особливість дає цінні свідчення поміщицької психології, дозволяє краще зрозуміти ідейну позицію дідачів до майна, "мужиків", агітаторів і революції в цілому [13].

Загалом, мемуари представників консервативного табору вносять певне різноманіття в наше сприйняття селянського руху і дозволяють переглянути позицію радянської історіографії на селянський рух як на виключно прогресивне соціальне явище. В них виразно демонструється непевність політичної позиції селянства в період наростання революційної ситуації та ПРР, яке коливалося в симпатіях між представниками революційного руху та монархізмом, недостатність політичної культури селянства і, водночас, його відчайдушне становище, що штовхало землеробів до насилля навіть тоді, коли ними усвідомлювалася протизаконність цих дій і незворотність правосуддя.

Не меншим скепсисом до селянського руху просякнуте й есе з елементами спогадів українського соціал-демократа П. Оправхати "Сільські масовки і революційне селянство" (1907). Висміюючи промовця російського соціал-демократа ("оратора") і полтавських селян ("дядьки"), він показав, наскільки звичайні сільські мешканці були далекими від ідеального сприйняття ідей соціалізму і розуміли їх по-своєму: як санкцію крадіжки майна в багатіїв та нігілізм відносно представників влади. У цьому вони, підсумовує автор, насправді, мало вирізнялися від "скубентів", що підбурювали селян до збройних виступів [14].

Значний науковий інтерес до мемуарів аграрників у вітчизняній історичній науці з'явився в 1920-ті роки, коли побачила світ низка збірок статей і спогадів учасників селянського руху на Наддніпрянщині у 1902 і 1905-1907 рр. Мемуари українських авторів, крім "Літопису революції", органу Всеукраїнської комісії з історії Української революції і Комуністичної партії (Істпарту) ЦК КП(б)У (від 1929 р. – орган Інституту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У), також виходили в "Пролетарській революції", виданні Істпарту ЦК РКП(б), згодом інституту Леніна при ЦК ВКП(б), журналі "Каторга та заслання", що видавався Всесоюзним товариством політичних каторжан та зсильнопоселенців і "Червоному архіві", редагованому Центральним архівом РРФСР та СРСР. На початку існування цих видань неабияка увага приділялася мемуарам, що слугували своєрідними цеглинками формування концепції історії революційного руху та радянського будівництва. Це відмітила дослідниця української радянської історичної періодики Н. Комаренко. "Літопис революції", зазначала вона, "мав на меті не лише готувати ґрунт для узагальнюючих досліджень з нової та новітньої історії України, а й висвітлювати, використовуючи спогади старих більшовиків і знання істориків, героїчний шлях революційної боротьби пролетаріату за встановлення Радянської влади на Україні" [8, с. 4]. Робота редакції журналу підпорядковувалася завданням "Положення про місцеві істпарті", затвердженим Всеросійською нарадою працівників істпартів у квітні 1923 р., серед яких було збирання, упорядкування та видання збірників документів, мемуарів та наукових праць, присвячених історії партії та Жовтневій революції.

У 1924 р. за інструкцією Істпарту ЦК РКП(б) почався збір матеріалів – головним чином статей та спогадів – до випуску їх на шпальтах "Літопису революції", а також виданням в окремих збірниках регіональних відділень Істпарту. При цьому, саме зі спогадами виникло найбільше проблем. Працівникам Істпарту приходилося витратити чимало зусиль аби авторів "примусити писати індивідуально або колективно (на зібраннях)" [15, с. 230]. Так, за ініціативою М. О. Скрипника істпарті за посередництва партійних комітетів зобов'язували окремих членів КП(б)У у порядку партійної дисципліни писати мемуари про минулі роки революційної боротьби. Крім того, окружні комісії здійснювали відрядження своїх працівників з метою збору спогадів. Таким чином, лише Зінов'євський істпарт організував 9 виїздів до сіл, де були записані спомини учасників аграрних виступів [16, с. 179]. Істпарті також влаштовували вечори спогадів, які нотувалися, оброблялися та готувалися до друку в місцевій пресі, "Літописі революції" та збірника.

Окрім істпартівців в записуванні та обробці мемуарів брали участь товариства старих більшовиків, колишніх політкаторжан, групи сприяння істпартам, партійні архіви обкомів КП(б)У, а також окремі

ентузіастично-учасники революційного руху [17, с. 2-3; 18, с. 92]. Так, за ініціативою редакції журналу "Каторга і заслання" влаштувалися круглі столи, на яких відбувався обмін думками у зв'язку із публікацією окремих спогадів [7, с. 74]. В результаті плідної праці пошуковців вдалося зібрати доволі потужну базу спогадів. Зокрема, лише один Київський істпарт протягом 1922-1927 рр. зібрав 584 мемуарів. Частина з них увійшла до 16 збірників і 13 брошур, виданих у 1925-1926 рр. до 20-ї річниці ПРР в УСРР [19, с. 4-7]. Деякі з опублікованих мемуарів згодом пропонувалися до ознайомлення в бібліографічних виданнях за темою ПРР. Зокрема, в "Короткий показчик літератури про революцію 1905 року на Україні", складеного Всеукраїнським Істпартом у 1930 р., в розділ "Селянський рух на Україні 1905-07 рр." були включені вихідні дані спогадів Г. Мухи, М. Новицького, М. Пижова, О. Черкунова, П. Чубова, А. Щербака, Г. Етнеровича. Також читачеві пропонувалася збірка "1905 рік на Полтавщині", укомплектована переважно мемуарною літературою [20, с. 34-41]. Однак, більшість зібраних спогадів так і не була видана і в архівних списках залишається перспективною базою досліджень.

Характерні для істпартів авральні темпи та певний формалізм у збиранні мемуарів, звичайно, не могли не позначитися на якості матеріалів. Н. Комаренко справедливо відмічала, що ці твори, опубліковані в перші роки існування "Літопису революції" відбивали лише окремі події і часто були позбавлені узагальнень та літературної обробки редакцією [8, с. 22]. До того ж, чимало учасників революційного руху в Україні початку ХХ ст. у 1920-х роках опинилися далеко за її межами, що ускладнило переписку із ними та їх співучасть у підготовці мемуарів.

Тим не менш, 1920-ті роки стали найбільш продуктивним періодом революційної мемуаристики. Підвищений інтерес до спогадів учасників революційного руху, на думку радянських дослідників вітчизняної історичної періодики А. Алаторцевої і В. Сарбея, був зумовлений, по-перше, необхідністю створення джерельної бази для розробки найменш розслідуваних питань історії партії, по-друге, недостатньою фаховою підготовкою та знанням методології історії багатьох молодих радянських істориків, схильних прирівнювати мемуари до наукових дослідів, по-третє, недовірою до архівних матеріалів, передусім документів імперського МВС, яку відчували історики нової генерації, по-четверте, потребою формування партійних архівів, чому як раз сприяли збирання та публікація спогадів. До того ж мемуари широко використовувалися для виховання молодих членів партії та молоді в цілому. Не дарма, частина мемуаристів прямо зверталася до молоді читачської аудиторії, а текст будувала з акцентом на повчальні моменти в оповіданні [7, с. 56; 19, с. 5].

Для мемуаристики 1920-х років притаманний певний ідейний плюралізм. Автори в цей період могли ще досить вільно інтерпретувати події, якщо вони самі дотримувалися соціалістичної орієнтації. Це видно з того, що значна частина цих матеріалів написана колишніми меншовиками, які переважно не виносили на осуд діяльність РСДРП(м), а намагалися представити дії її регіональних комітетів як дійсно революційних організацій. На це звертали увагу радянські історики більш пізнього часу. Зокрема, В. Сарбей у 1967 р. констатував, що в істпартівській літературі 1920-х років "часто перебільшувався вплив меншовизму і недооцінювалася роль більшовицьких організацій на Україні у дожовтневий період, неправильно визначалось місце національно-визвольного руху і значення місцевих кадрів робітників у революційній боротьбі, історія пролетаріату України висвітлювалася відірвано від історії соціал-демократичних організацій" [19, с. 8]. Проте вже наприкінці 1920-х років на тлі внутрішньопартійної конфронтації та формування тоталітарного ладу посилилася боротьба проти "буржуазної" та "дрібнобуржуазної" історіографії: за ствердження марксистської радянської історичної концепції, що не могло в подальшому не позначитися на стані вітчизняної мемуаристики. Починаючи з 1927 року значно скорочувалася кількість мемуарних публікацій, а самі вони піддавалися ретельній перевірці. Це було спричинено постановами ЦК РКП(б) попереднього року про покращення видання журналів "Пролетарська революція" та "Червоний літопис", від яких вимагалось збільшити кількість науково-дослідницьких робіт на противагу спогадам. Свою роль відіграли і критичні заяви ряду істориків-марксистів щодо захоплення іспартівськими виданнями мемуаристикою на шкоду дослідженням [7, с. 138-139; 21, с. 24]. До того ж зміцнювалося планове начало періодичних видань, їх рецензування на предмет відповідності завданням радянської історичної науки. В результаті, до кінця 1920-х років історико-революційна періодика трансформувалася в науково-дослідницьку. На шпальтах журналів відтепер розглядалися не лише питання вітчизняного революційного руху, але й висвітлювалися проблеми теорії та методології історичної науки, історії класової боротьби закордоном, дипломатії, історії партійних організацій та створених нею інститутів. "Мемуарний" характер деякий час зберігав лише журнал "Каторга і заслання", але й він у 1932 р. зазнав суттєвих змін редагування подібних до решти журналів.

В період формування тоталітарного ладу мемуаристика з її особистісним началом, волевиявленням та вільнодумством стала небезпечним для режиму жанром. Редакції журналів почали особливо ретельно перевіряти матеріали на предмет інакодумства після публікації в шостому номері "Пролетарської революції" листа Й. Сталіна "Про деякі питання історії більшовизму". В ній генеральний секретар ВКП(б) піддав огульній критиці "антипартійну та напівтроцькистську" статтю А. Слуцького, присвячену взаєминам більшовиків та німецької соціал-демократії. Сталін журило редакцію в тому, що вона "замість того, щоб заклеїти цього новоявленого "історика" як наклепника та фальсифікатора, вплуталася з ним в дискусію, дала йому трибуну" і звинуватив її в намаганні стягнути партію та читачів в чергову дискусію [22, с. 84-85]. На думку українського історика Я. Калакури, генсек у цьому листі загалом поставив під сумнів значення історичних джерел та фактично заявив, що вони не можуть слугувати встановленню історичної істини [23, с. 284]. Це ознаменувало ствердження партійно-класового підходу до джерел (в тому числі і до мемуарів) та їх інтерпретації, директивної ідеологічної лінії, яка не допускала щонайменших відхилів від

догми. Наукова дискусія, вільне вираження думки навіть в рамках марксизму за умов суворой цензури ставали неможливими. Вводилася персональна відповідальність редакторів за рецензування рукописів, що готувалися до видання. Якщо до сумнозвісного листа Сталіна редакції радянської наукової періодики діяло за принципом “даємо трибуну, але пишемо зауваження”, то після його публікації – “(трибуну) не даємо, якщо бачимо, що (вона) може бути використана на шкоду пролетарській революції” [7, с. 224].

Згубно на стан вітчизняної мемуаристики вплинули огульно-критичні статті, що “проробляли” авторів спогадів, звинувачували їх в інакодумстві, ревізіонізмі, ренегатстві, спотворенні реальної картини революційного руху. Редактор “Історичного журналу” Б. Волін в одній зі своїх статей, посилаючись на вищезгаданий лист, прямо заявив, що звернення Сталіна примушує з особливої пильністю ставитися до мемуарної літератури, “тим більше коли її пишуть автори, що належать до російського меншовизму”. Шельмуючи авторів за притягнення в спогади “троцькістської, меншовицької, бундівської контрабанди”, він мірилом історичної правди називав їхнє політичне минуле [24]. Виходило, що людина, котра в буремні роки революції не належала до партії більшовиків, позбавлялася права власного, принаймні публічного, бачення минулого, з чим змушена була погодитися конформна більшість радянських істориків.

Подібні тенденції спостерігалися і на рівні республіканських наукових видань. Від номерів 1927 р. спостерігаємо скорочення мемуарної літератури в “Літописі революції”. І хоча ще у 1931 р. в резолюції Всеукраїнської наради місцевих іспартів одним з видів робіт називалося “збирання матеріалів та спогадів, систематизація та синтетична обробка вже надрукованих матеріалів з тим, щоб скласти загальні нариси з історії більшовицьких організацій” кількість опублікованих мемуарів, насправді, нестримно зменшувалась [19, с. 9].

Натомість з методологічного боку якість опублікованих спогадів покращувалася. Редакції журналів сприяли виробленню прийомів наукової критики й аналізу мемуарів як наукового джерела, а також їх класифікації. Спогади почали публікуватися не хаотично, а відповідно до актуальних тем науково-дослідної роботи, до ювілеїв революційних подій. Мемуари та документи виходили з обов’язковими передмовою та науковим коментарем істориків. Згідно з рішенням другої наради Іспарту матеріали мемуарного характеру публікувалися лише після “попередньої перевірки їх авторитетними особами або відповідними Іспартвідділами” [25, с. 220]. Відтепер спогади, які надходили до Всеукраїнського іспарту, редакція “Літопису революції” опрацьовувала разом із групами сприяння роботі Іспарту і відправляла на перевірку членам місцевих іспартів [7, с. 135, 139-140; 8, с. 22]. Але покращення наукового апарату мемуаристики зовсім не компенсувало кількісного зменшення друкованих джерел особистого походження, які до того ж проходили ідеологічну перевірку.

Разом з публікацією мемуарів у науковій публіцистиці 1920 – 1930-х років почали з’являтися окремі відгуки та рецензії на них. Переважно, вони мали упереджений характер. Зокрема, гострій критиці піддавалися збірники спогадів та статей “1905 рік на Конотопщині”, “1905 рік на Миколаївщині”, “1905 рік на Полтавщині” та “1905 рік на Сумщині”. Історики знайшли конотопську збірку “наповнену дрібними спогадами, погано обробленими, які не дають... повної та загальної картини революційного руху на Конотопщині”, а мемуари, вміщені у миколаївську збірку, – “формального характеру”, що здебільшого являють собою “стенографічні записи окремих оповідань кількох осіб на вечорах спогадів”. Укладачів сумської збірки звинувачували в “політичній необробці” матеріалів, а конотопської в тому, що в ній не було приділено достатньо уваги “фактичній змичці робітників та селян” і т.д. [26, с. 202; 27, с. 205; 28, с. 199]. Загалом, матеріали збірників критики визнавали “сирими”, позбавленими ідейної обробки, себто такими, що не висловлювали офіційну позицію на історію розвитку робітничого, селянського та загального революційного рухів. Щодо полтавської збірки робився висновок, що вона “внеску до історичної науки не зробить”. Відзначалася лише цінність спогадів одного з учасників “Сорочинської трагедії”, а також документальних матеріалів про ці події [29, с. 213].

Загалом піддавання іспартівських видань суворій критиці було нормою часу. “Вдалих” подібних видань, які б, з одного боку, мали правильну редакцію матеріалів, з іншого, відповідали марксистському баченню історичного процесу, а також підкреслювали керуючу роль РСДРП(б) з офіційної точки зору, виявлялося обмаль. Ще на першій Всеукраїнській нараді Іспарту делегати звернули увагу на те, що у багатьох спогадах опиняється відсутньою партійна організація (більшовиків) [30, с. 229].

Звичайно, негативна оцінка ювілейних збірок є ідеологічно упередженою та багато в чому необ’єктивною. “1905 рік на Полтавщині” є одним найбільш вдалих видань як за структурою, так і за підбором авторських текстів, хоча і не позбавлених окремих огрехів, як-то відсутність в деяких статтях та спогадах висновків, фрагментарність окремих мемуарів, що можна списати на елементарне забування. За кількістю матеріалів і авторським складом “1905 рік на Полтавщині” поступається хіба що сумській збірці, де містяться аналітичні статті про політичне і соціально-економічне життя регіону, робочий та селянський рухи, діяльність Сумської групи РСДРП, Сумського комітету Всеросійського селянського союзу (далі – ВСС), а також велика кількість спогадів учасників революційних подій і оригінальні документи. Авторами спогадів тут виступили колишні меншовики, українські есери, керівники місцевого відділку Селянського союзу, робочі активісти та рядові учасники селянського руху. “1905 рік на Сумщині” дав можливість їм відносно вільно висловитися щодо одних і тих самих подій, які подавалися саме в авторській інтерпретації і пропонували читачеві поглянути на тодішню революційну дійсність з різних точок зору. Подібним чином можна охарактеризувати і конотопську збірку з обмовкою про те, що, на відміну від сумської, в неї явно переважають матеріали стосовно робітничого руху.

Миколаївська збірка з її лаконічним викладом матеріалу значно програє трьом вище названим виданням. Українські радянські історики І. Павлик та П. Тригуб відзначили наступні її недоліки: відсутність

повної картини соціально-економічних передумов революції, неповність аналізу робочого руху та опозиційної діяльності інтелігенції, однабічність висвітлення діяльності меншовиків, недолік інформації про події 1906-1907 рр. До цього переліку буде справедливим додати також вузькість аналізу селянського руху – наслідок того, що укладачі приділяли увагу, передусім, подіям в самому Миколаєві. Водночас, погодимося із критиками в тому, що в порівнянні із “Сторінками боротьби” (1923), попереднім виданням матеріалів та спогадів Миколаївського істпарту, “1905 рік на Миколаївщині” вирізнявся хронологічною послідовністю та більш змістовною загальною оцінкою революційного руху в регіоні [31, с. 38].

Звичайно, зовсім відкидати критику радянських істориків не слід. З археографічного боку матеріали збірок, особливо спогади, дійсно були представлені не на найвищому рівні, що можна пояснити відсутністю досвіду роботи з джерелами багатьох працівників істпартів, а також короткими термінами їх збирання та публікації, які виставлялися перед істпартами. З іншого боку, ідеологічна “необробка” матеріалів, які висвітлювали політичну історію регіонів відмінно від пануючого партійного погляду, сьогодні лише підвищує їхню цінність, а археографічні упущення не псують змістовної частини спогадів, що нерідко подаються в первинній і нелітературній (читай – підцензурній) редакції.

З критикою подібних спогадів, де розповідалося про досвід організації селянства в комітети ВСС в роки ПРР, виступав один з керманців офіційної радянської історичної науки років сталінізму А. Шестаков. Маючи невдалий досвід співпраці з Селянським союзом в 1905 р. в якості представника від московського комітету РСДРП(б) на з'їзді Селянського союзу, він фактично зводив особисті рахунки з колишніми лідерами цієї селянської організації, особливо з братами Мазуренками, обравши об'єктом знуцань їхню мемуаристику. Власне А. Шестаков, а також його однопартієць М. Васильєв-Южин, автор спогадів “В полум'ї першої революції”, впровадили у вітчизняну історіографію тезу про те, що керівники ВСС були провідниками лібералізму в організації [32; 33]. Це, до речі, суперечило ленінській оцінці ВСС, як “дійсно народній, масовій організації... безумовно “ґрунтовній”, реальній організації мас, безумовно революційній в своїй основі, здатній до застосування дійсно революційних методів боротьби” [34, с. 232-233]. Тож, як зазначив російський дослідник А. Курьонішев, в радянській історіографії ВСС “відбувся дивний симбіоз обох оцінок діяльності союзу”, який залишався пануючим до 1990-х років [35, с. 8].

У довоєнні роки історики-аграрники мало звертали увагу на мемуарну літературу в описі революційних подій на селі. Основною джерельною базою їх досліджень були саме документи поліцейських органів, дождовтнева преса (переважно більшовицька), і дані земської або поліцейської статистики.

У повоєнний період намітилося поновлення інтересу до ПРР, в тому числі і до селянського руху в ці роки. Але мемуаристика, якщо і згадувалася в огляді джерел та літератури, то лише прожогом без будь-якого аналізу. А в ряді дисертаційних досліджень, присвячених селянському рухові на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині та Правобережжі (захисти відбулися протягом 1949-1953 рр.) А. К. Буцика, П. Д. Кудлая, П. Є. Котлова і М. Н. Лещенка мемуарна література в якості джерел дисертантами фактично була пропущена. Частково ця тенденція простежувалася і в наступний історіографічний період. Наприклад, М. Лещенко в першій своїй монографії “Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр.” (1955) не додав до дисертаційного тексту, що ліг в основу роботи, мемуарні джерела, хоча в подальшому ратував за їх використання. Те саме стосується книжки А. К. Буцика “Селяни і сільський пролетаріат Київщини в Першій російській революції” (1957). Впевнені, що в цьому варто бачити не свідоме чи випадкове упущення самих авторів, а, вочевидь, намагання уникнути відповідальності за використання матеріалів, до яких були причетні “вороги народу” з числа мемуаристів.

Пік досліджень революції 1905-1907 рр. досяг в роки Відлиги. В цей період науковці знов звернулися до мемуаристики. Серед них – провідні історики-дослідники селянського руху пореформеного періоду Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк і М. Н. Лещенко. Проте, певної систематизації та історіографічного опису мемуарної літератури, на жаль, радянськими істориками не було проведено. Прикметне, що і радянські історіографічні описи літератури з історії селянського руху не мали огляду мемуарної літератури або лише згадували їх [36; 37; 38]. Зокрема, М. Лещенко в ґрунтовній статті, присвяченій історіографії селянського руху, згадавши збірки статей і спогадів до ювілейних дат ПРР, обмежився ремаркою, що мемуари партійних і радянських працівників, вміщені в них, “представляють собою цікаві свідчення учасників подій” і мають значну наукову цінність попри певний суб'єктивізм в їх висвітленні [37, с. 83-84]. Проте, історик так і не дав пояснення в чому складається ця цінність і не зробив розгорнутого аналізу мемуаристиці. Крім того, до поля зору М. Лещенка не потрапили спогади, опубліковані в історико-революційній періодиці 1920-1930-х років, зокрема, в “Літописі революції”.

Цей пробіл значною мірою заповнений в монографії Н. Комаренко, присвяченій українському істпартівському журналу. Проте і тут оцінка мемуаристики не була повною та реалістичною. Авторка не визнавала спогади аграрників повноцінним і достатньо достовірними джерелами. Віддаючи належне мемуарам учасників революційного руху в промислових центрах, вона стверджувала, що питання класової боротьби в мемуарах, де розповідалося про селянський рух, розглянуті були на сторінках “Літопису революції” схематично, побіжно і не можуть, відповідно, претендувати на повноту висвітлення. “Це пояснюється тим, – зауважувала дослідниця, – що глибоке й всебічне вивчення таких складних проблем, як аграрний рух і селянські виступи, можливе лише на основі оволодіння ленінською методологією, методикою наукового дослідження й засвоєння важливих висновків і узагальнень, зроблених В. І. Леніним у працях з аграрного питання, і недостатнім зв'язком авторів спогадів з селянським рухом” [8, с. 62]. “Недолік” відсутності ленінської методології аналізу селянського руху, а точніше, вільна власна інтерпретація подій, очевидцями яких були автори, звичайно, насторожували радянських істориків і не давали можливості об'єктивно оцінити мемуари, виходячи за межі марксистського (радянської школи) аналізу.

Огляд мемуарної літератури селянського руху подають сучасні українські дослідники. Зокрема, О. Герасименко в своїй дисертації вибірково описала використані нею мемуарні джерела і підвела підсумок, що останні є важливими для вивчення ментальності народних мас. Це дозволяє деталізувати історичні події, не зафіксовані в інших джерелах [39, с. 45-48].

Аналіз мемуарної літератури широко представлений в історіографічному дослідженні з історії ПРР в Україні С. Євсеєнко. Автор розглянув 23 мемуари учасників революції, виокремивши дві групи спогадів – власне мемуари і щоденники. Він звернув увагу на структурування тексту спогадів, їх змістову цінність з позиції загальність-детальність. Аналіз творів автор супроводив коротким дайджестом їх змісту.

Загалом, в роботі С. Євсеєнко відчутне скептичне ставлення до спогадів. Науковий рівень мемуарних публікацій він охарактеризував як низький (“публікувалися спогади рядових учасників революційних подій, які не могли широко висвітлити хід подій, проаналізувати і точно їх оцінити”). Також С. Євсеєнко зауважив, що практично у всіх спогадах відсутні як висновки, так і узагальнення описуваних подій. Навіть немає класової оцінки, яка вимагалася більшовиками. Крім того, публікації спогадів здійснювалися без перевірки даних, які повідомлялися мемуаристами, що, на його переконання, знижує їхню наукову цінність. Водночас дослідник не відкидав можливості використовувати мемуарну літературу, де “містяться цікаві подробиці і факти, які дозволяють показати події більш повно і яскраво, а іноді подивитись на них зовсім під іншим кутом зору”. Додамо, що окрім вмісту корисних фактів мемуари важливі суб’єктивним поглядом на події та явища і навіть помилковими уявленнями про них, які є ілюстрацією соціальної психології, рівнем аналізу ситуації, що само по собі інформативне.

С. Євсеєнко, проаналізувавши тематику спогадів, зазначив, що їх автори здебільшого зверталися до тем, пов’язаних із революційними подіями в містах, збройними сутичками з військами в Україні та діяльністю Рад. На наш погляд, такий висновок не зовсім вірний, оскільки дослідник у своєму аналізі обмежився спогадами учасників революційного руху саме в містах та робітничих селищах. Значна частка мемуарів аграрників ним не була залучена до аналізу [10, с. 48-69].

Це упущення певною мірою компенсоване в дисертації дослідника діяльності ВСС в Україні В. Магася. Він зазначив, що мемуари є цінним матеріалом для розуміння атмосфери епохи, а також психологічної і ціннісно-мотиваційної складової світогляду учасників революційного руху. Аналізуючи спогади окремих учасників та свідків селянського руху, науковець відзначив, що вони не просто фіксували хід подій, але й намагалися осмислити суспільно-політичну ситуацію в країні, значення Селянського союзу в громадському житті, власну роль в пропаганді та організації селянства [11, с. 38-42]. Мемуари, написані з використанням архівних документів та інших документальних джерел, В. Магась не виділяє в окрему групу, але фактично вказує на її існування. Це, власне, не позбавляло спогади такої риси як суб’єктивність, але робило їх більш інформативними, вносило в текст здорову самокритику, підкріплювало дискусійні питання аргументами та свідченнями. Тут, на наш погляд, проявлялася тенденція авторів вийти за межі суто мемуарного жанру, надати своїм нотаткам певну об’єктивність і перетворити їх на повноцінні історичні твори.

Окремі аспекти взаємодії політичних партій та селянства на основі документальних джерел, матеріалів преси та мемуарної літератури розглянув В. Дубінський. Зокрема, згадки колишнього рупівця, політичного публіциста М. Гехтера про його дослідження соціальних проблем українського селянства, лібералів: Д. Дорошенка про агітацію на користь проведення Всеукраїнського селянського з’їзду, С. Єфремова про його пропозиції українським політичним діячам працювати в надрах ВСС, О. Лотоцького про законодавчі ініціативи щодо захисту прав наймитів та інших діячів українського політичного руху [9].

Спогади сучасників селянського руху у зв’язку із виборчою компанією до Державної думи та діяльності в ній селянських депутатів від України розглядалися в дисертації О. Коника. Прикметне, що ним мемуари (спогади Є. Чикаленка, Д. Дорошенка, О. Лотоцького) були розглянуті саме в історіографічному ракурсі. Автор відзначив, що попри певну тенденційність, властиву загалом мемуарам, вони є “доброякісними літературними джерелами”, що за своїм фактологічним компонентом далеко виходять за межі доступних документальних джерел [40, с. 31-32].

Загалом для сучасної історіографії притаманна певна реабілітація значення мемуарних джерел, а їх розгляд в кожній новій роботі з історії революційного руху, і селянського в тому числі, наближає історичну науку до окремого історіографічного висвітлення революційної мемуаристики. Звичайно, що така робота неможлива без критичного осмислення концептуального відношення до мемуарних джерел істориків-попередників. Тож, історіографію мемуаристики селянського руху можна об’єднати в три періоди. Хоча спогади очевидців революційних подій в країні на початку ХХ ст. публікувалися ще у дожовтневий період, вони не були достатньо проаналізовані сучасниками. Тому ми не можемо цей сегмент мемуарної літератури виокремити як історіографічний період бо аналіз цих мемуарів в цій статті здійснений вперше. Писалися вони людьми, ідеологічно близькими до представників консервативного або ліберального таборів. Ці твори об’єднує бажання максимально, іноді до карикатурності, зобразити “жахи революції”, неприродність революції для народу, який ставав заручником деструктивних ідеологій лівих партій. Водночас оповідання могли містити певну долю осуду дій правоохоронних органів, їхньої жорстокості під час розправ над учасниками виступів, критику економічної політики уряду, який не зміг упередити революцію.

Перший період – час активного збирання та публікування спогадів учасників та очевидців революції – припадає на 1920 – початок 1930-х років. Критику спогадів характеризує роздратованість немарксистським баченням подій та явищ багатьма авторами. Самі мемуари нерідко перетворювалися на своєрідну дуель між авторами, що намагалися в такий засіб звести між собою рахунки за конфлікти минулих років. На

критику мемуарів наклала відбиток внутрішньопартійна боротьба 1920-х років, розгром лівої опозиції, репресії проти представників інтелігенції та колишніх членів небільшовицьких партій.

З початку 1930-х років і до середини 1950-х років публікування мемуарів революційного руху початку ХХ ст. та їх джерелознавча критика фактично припиняються, що було пов'язане із ужорсточенням партійного контролю над історичною наукою, припиненням виходу ряду журналів, які підтримували традицію публікації мемуарів, репресіями проти авторів спогадів тощо. В історичній науці стверджується негативний погляд на мемуаристику, як на носій суб'єктивного погляду на суспільні та політичні процеси і ненадійне джерело фактичної інформації. Певною мірою він не поширювався на ретельно відредаговані спогади про В. Леніна та інших керівників більшовицької партії, що вписувалися в сталінську картину історії ВКП(б) та СРСР.

Другий період охоплює час від середини 1950-х років до 1991 року. Він характеризується доволі активним використанням істориками мемуарної літератури, в тому числі тієї, що виходила у 1920-х роках і продовжувала визнаватися не відповідною радянському баченню історичного процесу. Побачили світ окремі републікації мемуарів та видання раніше не друкованих спогадів. З'явилася низка дисертаційних досліджень та наукових публікацій присвячених окремими аспектам революційного руху, діяльності партії більшовиків, робочому рухові, де більшість дослідників зберігала скепсис по відношенню до спогадів як до якісного джерела. Самі ж мемуари учасників селянського руху достатньо не аналізувалися. Як правило, історики-аграрники обмежувалися короткими зауваженнями щодо спогадів як другорядного джерела.

В новітній, третій період, що припадає на роки незалежності України, відбувається поступова зміна погляду на мемуарні джерела в бік їхнього визнання, залучення до наукових пошуків спогадів, виданих у дожовтневий період; мемуари отримують нове прочитання і, врешті, потрапляють до історіографічного аналізу. Передусім, це стосується саме дисертаційних досліджень.

Загалом, попри неповність історіографічного аналізу мемуаристики очевидців та учасників селянського руху, та й революційного руху початку ХХ ст. в цілому, можна виділити кілька ключових моментів еволюції наукового погляду на спогади. У 1920-ті роки відношення до мемуарів переживало коливання від захоплення збиранням та публікаціями спогадів до таврування їх як вкрай суб'єктивного, ненадійного та навіть шкідливого джерела. Суттєве скорочення обсягу мемуарів у науковій періодиці з кінця 1920-х років опосередковувалося, головним чином, намаганням усунути ту частину мемуарів, автори яких не дотримувалися усталеного бачення на класову боротьбу та революційні події, а також марксистсько-ленінської концепції історичного процесу. В результаті, багато спогадів так і залишилися неопублікованими. Проте, мемуаристика залишила значний слід в радянській історіографії. Принаймні у перше десятиліття існування радянської історичної науки мемуарна література з історії селянського руху в Україні кількісно явно переважала наукові публікації. Тому відносно міжвоєнного періоду можна із впевненістю казати про дві паралелі вивчення селянського руху в УСРР – науково-документальну, яка від кінця 1920-х років стала пануючою, і мемуарну, що фактично зникла на початку 1930-х років під тиском огульної критики та цькування "антипартійних" істориків.

У подальшому роль мемуарів була зведена до другорядного джерела, тоді як значення документів абсолютизувалося. Хоча спогади аграрників знов почали активно вводитися до наукового обігу, більшість радянських істориків підкреслювала ненадійність та суб'єктивність мемуарів. Нині останню якість мемуарів визначають як навпаки позитивний бік спогадів, що дозволяє оцінити внутрішній світ автора, соціальну психологію групи, до якої він належав, рівень усвідомлення та осмислення подій та явищ, свідком яких були мемуаристи. Крім того, мемуари є носієм унікальної фактичної інформації, яка хоча і потребує ретельної перевірки, може значно вплинути на наукове бачення картини минулого. Ці якості мемуаристики підкреслювали ще такі радянські джерелознавці як Х. Круус та С. Житомирська.

Певне виправдання значення мемуарів знаходимо в наукових роботах сучасних авторів. Подальше поглиблене вивчення селянства як соціальної сили революційних процесів, трансформації під впливом останніх його психології та ідеології, пошук нової інформації і нових фактів, особливо в світлі регіональних досліджень, неможливі без звернення до мемуарів. Широкий комплекс мемуарної літератури представників українського політикуму початку ХХ ст. в подальшому дозволить детальніше проілюструвати динаміку роботи партійного активу з селянством та іншими категоріями населення, виявити рівні розуміння та реалізації партійної програми як в партійних центрах, так і у провінційних групах, а також доповнити висновки про рівень їхньої активності. Звідси витікає завдання переосмислити інформативне значення мемуаристики та її нового прочитання з метою відтворення атмосфери епохи, вивчення персоналій і більш глибокого розуміння причин та характеру соціальних конфліктів. Конкретніше в нашому випадку – витоків та протікання селянського руху.

Джерела та література

1. 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. – Конотоп: Конотопская тип-я Окрместхоза, 1925. – 73 с.
2. 1905 год на Полтавщине. Сборник статей и воспоминаний. – Полтава: Б.м., 1925. – 147 с.
3. 1905 рік на Сумщині: Зб. наук. ст. – Суми: Плуг і молот, 1930. – 144 с.
4. Кудлай П. Д. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 році / П. Д. Кудлай // Наукові записки КДУ ім. Т. Г. Шевченка. – 1955. – Т. 14. – Вип. 6.: Історичний збірник. – С. 45-68.
5. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / Микола Никифорович Лещенко. – К.: Наукова думка, 1978. – 360 с.
6. Олійник Л. Селянський рух на Чернігівщині в 1905-1907 рр. / Л. Олійник, О. Гора. – К.: Радянська школа, 1959. – 135 с.
7. Алаторцева А. И. Советская историческая периодика, 1917 – середина 1930-х годов / Алевтина Ивановна Алаторцева. – М.: Наука, 1989. – 259 с.

8. Комаренко Н. В. Журнал "Літопис революції": Історіографічний нарис / Наїна Василівна Комаренко. – К.: Наукова думка, 1970. – 172 с.
9. Дубінський В. А. Аграрне питання Наддніпрянської України в українській громадсько-політичній думці у 1890-ті – 1917 роки: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Володимир Анатолійович Дубінський. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 196 с.
10. Євсеєнко С. А. Революційні події 1905-1907 рр. в Україні в історіографії: сучасний погляд на радянську концепцію / Сергій Андрійович Євсеєнко. – К.: МАУП, 2005. – 193 с.
11. Магась В. О. Всеросійський селянський союз в Україні у 1905-1907 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В'ячеслав Олегович Магась. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 297 с.
12. Нежинская революция и контрреволюция (18-24 октября 1905 г.) // Исторический вестник. – 1906. – № 104. – С. 160-185.
13. Из воспоминаний об аграрном движении 1902 года в Полтавской губернии (рассказ потерпевшего) // Исторический вестник. – 1908. – № 112. – С. 163-188.
14. Оправхата П. Сільські масовки і революційне селянство / Петро Оправхата. – К.: Просвещение, 1907 р. – 20 с.
15. Вокруг работы Истпарта // Летопись революции. – 1925. – № 1. – С. 219-235.
16. Адамович Е. Вокруг работы Истпарта // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С. 175-181.
17. Москаленко М. И. Воспоминания как источник по истории партийного строительства на Украине (июнь 1907 – февраль 1917 г.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07-570 "История Коммунистической партии Советского Союза" / М. И. Москаленко. – К., 1972. – 27 с.
18. Москаленко М. І. Спогади – важливе джерело вивчення історії революційної боротьби (1914 – лютий 1917 рр.) / М. І. Москаленко // Наукові праці з історії КПРС. – 1973. – Вип. 59. – С. 92-100.
19. Сарбей В. Г. Істпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 3-10.
20. Короткий показник літератури про революцію 1905 року на Україні. – Х.: Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У, 1930. – 67 с.
21. Алаторцева А. И. Журнал "Историк-марксист", 1926-1941 гг. / Алевтина Ивановна Алаторцева. – М.: Наука, 1979. – 287 с.
22. Сталин И. В. О некоторых вопросах истории большевизма: письмо в редакцию журнала "Пролетарская революция" / Сталин И. В. // Сталин И. В. Сочинения. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1951. – Т. 13. – С. 84-102.
23. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
24. Волин Б. Мемуарной литературе – большевистская бдительность / Б. Волин // Борьба классов. – 1932. – № 4. – С. 104-107.
25. Резолюции и постановления 2-го всеукраинского совещания Истпартотделов // Летопись революции. – 1926. – № 2. – С. 219-229.
26. М. И. 1905 г. на Конотопщине // Летопись революции. – 1926. – № 1. – С. 201-202.
27. А. О. 1905-й год на Николаевщине // Летопись революции. – 1926. – № 1. – С. 204-205.
28. Гершбейн О. Межберг. "Жовтневі події 1905 р. в Одесі". "Пролетар". 1931 р. М. Жезмер. "Одеська Рада робітн. депутатів 1905 р." "Пролетар". 1931 р. Ф. Ястребов. "1905 р. у Києві". "Пролетар". 1930 р. "1905 рік на Сумщині". Збірник. Вид-во м. Суми. 1930 р. / О. Гершбейн // Літопис революції. – 1931. – № 3. – С. 198-201.
29. М. И. 1905 год на Полтавщине // Летопись революции. – 1926. – № 2. – С. 212-213.
30. Всеукраинское совещание истпартотделов (Продолжение) // Летопись революции. – 1925. – № 3. – С. 224-237.
31. Павлик И. С. Отражение событий революции 1905 года в Николаеве в изданиях Истпарта / И. С. Павлик, П. Н. Тригуб // Первая русская революция в свете нового исторического мышления: Тезисы докладов и сообщений республиканской научной конференции / Под ред. акад. Ю. Ю. Кондуфора и проф. И. А. Клицакова. – Горловка: Горловский государственный педагогический институт иностранных языков, 1990. – Т. I. – С. 37-38.
32. Шестаков А. Бунт земли / Андрей Шестаков. – М.: Красная новь, Главполитпросвет, 1923. – 69 с.
33. Васильев-Южин М. В огне первой революции. Воспоминания / Михаил Васильев-Южин. – М.: Старый большевик, 1934. – 328 с.
34. Ленин В. И. Победа кадетов и задачи рабочей партии / Ленин В. И. // В. И. Ленин. Сочинения. – М.: ОГИЗ, 1947. – Т. 10. – С. 175-250.
35. Куреньшев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность / Андрей Александрович Куреньшев. – М.: АИРО-XX; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – 336 с.
36. Редькин П. К. О литературе по истории крестьянского движения в революции 1905-1907 годов / П. К. Редькин, В. Н. Фирстова // Вопросы истории. – 1955. – С. 124-128.
37. Лещенко М. Н. Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції 1905-1907 рр. / М. Н. Лещенко // Історіографічні дослідження в Україні. – 1968. – № 1. – С. 76-94.
38. Основные итоги изучения истории Первой русской революции за последние двадцать лет // История СССР. – 1975. – № 5. – С. 42-60.
39. Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній Україні. (1900 – лютий 1917 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олена Володимирівна Герасименко. – Чернігів, 2007. – 285 с.
40. Коники О. О. Діяльність селянських депутатів з України в I і II Державних думах: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. О. Коники. – К., 1993. – 249 с.

Кудинов Д. В. Мемуаристика крестьянского движения в Украине начала XX в. в свете историографического видения

Под углом историографического видения рассматривается мемуарная литература крестьянского движения начала XX в. на Надднепрянщине, изданная как в дооктябрьский период, так и в послереволюционное время. Анализируется критика воспоминаний советскими историками, влияние на нее господствующих тенденций развития исторической науки, идеологизации гуманитарного знания и т.д. При этом особое внимание уделяется советской историографии 1920 – 1930-х годов, а также научным трудам современных историков Украины. Предлагается авторская периодизация историографии мемуарной литературы.

Ключевые слова: мемуаристика, аграрники, революция, нежинский и полтавский анонимы, Истпарт, историко-революционные журналы.

Kudinov D. V. Memoiristics of peasant movement in Ukraine in the beginning of 20th XX century in terms of historiographic vision

Memorial literature of Peasant Movement in Dnieper Ukraine in the beginning of the 20-th century published both at pre-October and post-revolutionary periods is investigated from historiographic perspective. Criticism of memorials by Soviet historians, dominating tendencies in historic science development and humane knowledge ideologization which influenced the memorials critics are analyzed together with other related issues. Furthermore, special attention is paid to Soviet historiography of 1920th - 1930th , as well as to the scientific works of contemporary Ukrainian historians. Memorial literature historiography periodization is proposed by author.

Keywords: memoiristics, agrarians, revolution, Nizhyn and Poltava anonyms, Istpart, historical and revolutionary magazines

УДК 94(477)

О. О. Слесаренко

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ М. П. ДРАГОМАНОВА

М. П. Драгоманов зробив вагомий внесок в історичну науку, а найголовніше залишив оригінальну систему поглядів на історичний процес і методи його пізнання. Він одним з перших в Україні визначив межі історичної науки, її призначення та роль у розвитку суспільства, що створює умови для переосмислення сучасних уявлень про межі і призначення історичної науки як такої, що закладає основу суспільного світогляду української нації. Проаналізовано запропоновану М. П. Драгомановим оригінальну методологічну систему історичних досліджень, яка заснована на вивченні людського світогляду, виявленні центральних подій історичних епох, новаторській схемі критики джерел і використання досягнень інших наук.

Ключові слова: М. П. Драгоманов, методологія, історія, дослідження, світогляд.

Спектр наукових інтересів М. П. Драгоманова в гуманітарній сфері вмщував питання історії Європи, історії України та етнографії. Михайло Петрович у ході своєї дослідницької діяльності для максимально ефективного використання та поширення отриманих знань потребував універсальному методі пізнання.

Мета роботи полягає у з'ясуванні методологічних підходів, які використовував М. П. Драгоманов для вирішення наукових проблем у галузі суспільствознавчих наук.

Джерелознавство є основою класичних наукових історичних студій, з яких вибудовується сучасна історична наука. Групування і класифікація історичних джерел за критерієм достовірності і повноти інформації з конкретної тематики є одним з найголовніших дослідницьких завдань, розв'язання якого створює умови для якісного розв'язання поставленої проблеми і вирішення дослідницьких завдань [1, с.343]. З історії України М. П. Драгоманов здебільшого орієнтувався на аналіз усної народної творчості для того щоб на етнографічному матеріалі обґрунтувати культурну самостійність українців [2, с.133-134].

М. Драгоманов був одним із піонерів розробки системи інтерпретації історичних джерел на базі світогляду авторів, аналізованих в ході конкретного історичного дослідження документів. Він продемонстрував на практиці використання методів визначення ступеня достовірності джерела і його інформаційної цінності, ввів у науковий обіг української історичної науки методу внутрішньої і зовнішньої критики джерела, на прикладі фольклорного матеріалу. Репресії проти М. П. Драгоманова завадили довести до логічного завершення розпочату справу оформлення наукової методології, а зайняття політикою надали поле застосування здобуткам наукової діяльності здійснюваної під час роботи у Київському університеті імені св. Володимира. З цієї причини Михайло Петрович залишився істориком-практиком, а методологічні здобутки своєї дослідницької діяльності так і не оформив у узагальнюючу теоретичну працю [3, с.8-10].

Історіографія як фундамент історичних досліджень дає змогу дослідникові адекватної інтерпретації змісту і логіки історичних подій. Вивчення результатів дослідження конкретної історичної проблеми іншими науковцями створює умови для тлумачення історичного процесу без якого дослідницька діяльність втрачає сенс. Інтерпретація історичних явищ і процесів суспільного розвитку являє собою суть історичного дослідження, яке здійснюється на створеному попередниками фундаменті. Таким чином пошук ніші для власного дослідження є побічним продуктом аналізу історіографії проблеми, а головною метою цього етапу дослідницької діяльності є формування картини дійсності досліджуваного періоду і точок зору на вирішення наукової проблеми, а вже внаслідок бачення цієї картини стають очевидними суперечності, неточності або прогалини у висвітленні конкретної історичної проблематики.

Дослідник, проаналізувавши праці попередників з зазначенням тематики, може вважатися фахівцем з досліджуваного питання. Не лише усунення прогалин у дослідженні історичного процесу може бути митою наукової студії, але й узагальнення наявної інформації, висловлення авторського тлумачення ходу і сенсу історичних подій, а також перевірка достовірності усталених наукових концепцій. М. Драгоманов ставив перед собою завдання з усіх трьох груп і вдало реалізовував їх саме завдяки фундаментальному підходу до вивчення історіографії, що добре простежується у його ранній творчості, а особливо в процесі підготовки лекцій для студентів Київського університету св. Володимира, які читалися на високому науковому рівні.